

ДЕЯКІ ЮРИДИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА ПОЛТАВЩИНІ

SOME LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS OF REALIZATION OF THE STOLYPIN'S AGRARIAN REFORM IN POLTAVA REGION

Осташова В.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри підприємництва і права
Полтавської державної аграрної академії*

Шведенко П.Ю.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри підприємництва і права
Полтавської державної аграрної академії*

Чаплигіна А.Р.,
*здобувач вищої освіти спеціальності 081 «Право»
Полтавської державної аграрної академії*

У статті розглядаються деякі юридичні та практичні аспекти реалізації столипінської аграрної реформи на Полтавщині. Характеризуються нормативні акти, які були базою реформи. Проаналізовано хід приватизації землі селянами. Визначено характер переселенського руху.

Ключові слова: столипінська аграрна реформа, Полтавська губернія, приватна власність на землю, земельно-порядні комісії, переселення селян.

В статье рассматриваются некоторые юридические и практические аспекты реализации столипинской аграрной реформы на Полтавщине. Характеризуются нормативные акты, которые были основой реформы. Проанализирован ход приватизации земли крестьянами. Определен характер переселенческого движения.

Ключевые слова: столипинская аграрная реформа, Полтавская губерния, частная собственность на землю, землеустроительные комиссии, переселение крестьян.

In the article is examined some legal and practical aspects of the implementation of the Stolypin's agrarian reform in Poltava region. Characterized by the regulations that were the basis of reform. The course of land privatization by peasants is analyzed. The nature of the migration movement has been determined.

Key words: Stolypin's agrarian reform, Poltava province, private ownership of land, land management commissions, resettlement of peasants.

Невирішеність земельного питання в післяреволюційній Україні сьогодні, як і сто років тому, суттєво впливає на політичну, економічну, інвестиційну ситуацію в державі. Особливо актуальною ця проблема стає з наближенням у 2020 році завершення дії мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення. На порядку денному постає завдання переосмислення сутності та значення столипінської аграрної реформи, формування висновків з метою уникнення допущених помилок.

До правових питань реалізації столипінської аграрної реформи в Україні зверталися М.Ю. Бурдін, Є.О. Бутирін, А.І. Козаченко, С.С. Нужний, Д.А. Селихов. Визначенням відмінностей здійснення реформи на Полтавщині займалися такі науковці, як О.В. Герасименко, С.О. Данішев, М.В. Єрмолаєва, Л.І. Євселевський, В.О. Каюн, І.С. Лобода, М.А. Якименко. Проте не приділялася достатня увага комплексному дослідженню юридичних питань і практичних особливостей реалізації реформи на Полтавщині.

Саме тому метою статті є дослідження юридичних і практичних аспектів реалізації столипінської

аграрної реформи на Полтавщині, зокрема аналіз ходу приватизації землі селянами та визначення характеру переселенського руху.

Правовою основою реалізації столипінської аграрної реформи були указ «Про доповнення деяких постанов чинного закону, який стосується селянського землеволодіння й землекористування» від 09.11.1906 та закони «Про зміну й доповнення деяких постанов про землеволодіння» від 14.06.1910 і «Про землеустрій» від 29.05.1911. Відповідно до цих актів, кожен домогосподар отримав право вийти з общини. При цьому за селянином закріплювалося право вимагати передання у приватну власність наділу, що був у його користуванні. На підставі «закріплення» наділу виникало право розпорядження, яке передбачало продаж його частково або повністю, вимогу з'єднання всіх його розкиданих у різних місцях смуги частин в одну ділянку (відруб). У результаті приєднання площі селянської садиби до відрубів й перенесення на нього помешкання з'являвся хутір. Уже в 1908 р. Міністерство внутрішніх справ розіслало губернаторам циркуляр, у якому дозволялося здійснювати примусові переділи постійно, а кожний

такий виділ означав перенесення всіх селянських смуг. Міністерство внутрішніх справ прямо підкреслює: «Здійснення обов'язкових виділів, окрім згоди товариств, безсумнівно, зробить останніх більш поступливими» [1, с. 120–121].

Для практичної реалізації реформи щодо приватизації селянського землеволодіння 04.03.1906 видано указ, за яким створювалися губернські та повітові землевпорядні комісії, а також центральний комітет у земельних справах. Акт став підґрунтям механізму земельної реформи, за яким на губернські та повітові землевпорядні комісії покладался розгляд конкретних заяв про вихід з общин [2, с. 85].

Уряд розраховував на те, що переходу селян до одноосібного ведення господарства сприятиме традиційне для України подвірне володіння землею. Його питома вага на початку ХХ ст. становила 94,6% на Поділлі, 77,9% на Волині, 83,3% на Київщині, 84,1% на Полтавщині, 48,3% на Чернігівщині [3, с. 178]. На інших територіях переважала общинна форма землеволодіння, як і загалом по Російській імперії. Проте лише 8% від загальної кількості домогосподарів Полтавської губернії за сім років дії закону закріпило за собою землю у вигляді відрубних ділянок. Характерним для Полтавщини було те, що на відрубні розверстувалися переважно цілі селища. Виділення ж окремих домогосподарів спостерігалось рідко: у Константиноградському повіті розверстано на відрубні близько 32% усієї селянської й козачої землі, а в Лохвицькому, Прилуцькому, Романському та Миргородському – тільки 0,3%. Середній розмір відрубів в губернії для окремих домогосподарів сягав 10 десятин, а для розверстання селищ – 4,1 десятин [3, с. 179]. Водночас майже вся общинна земля Полтавщини перейшла у приватну власність.

Згідно з телеграфними звітами губернаторів про продаж землі, закріпленої в приватну власність, із листопада 1906 р. по серпень 1908 р. середня ціна за одну десятину становила: Катеринославська губернія – 115 руб., Київська – 172 руб., Полтавська – 154 руб., Таврійська – 248 руб., Харківська – 99 руб., Херсонська – 101 руб., Чернігівська – 85 руб. [4, с. 72].

Багато селян рішуче відмовлялося переселятися на хутори або відрубні, як загалом в Російській імперії, так і на Полтавщині зокрема. Наприклад, 26.05.1910 в губернську землевпорядкувальну комісію надійшла скарга на другу Бієвську сільську громаду Капустинської волості Гадяцького повіту, де почалося «внаслідок підпільної пропаганди велике заворушення проти землевпорядкування» [5]. Приклад селян Бієвського наслідувала Капустинська сільська громада. Учасники сільського сходу заявили землемірам: «Ми не хочемо відрубів, ви розорити хочете нас, забирайтесь геть» [6]. Подібні протести зафіксовані в інших селах – Великих Будищах Гадяцького повіту, Лозовому Ярі й Богодарівці Пирятинського повіту [7, с. 25].

За підрахунками Ф.Є. Лося й О.Г. Михайлика, згідно з аналізом 1907–1914 рр., Полтавська губер-

нія посідала друге місце за кількістю селянських виступів на Лівобережжі – 106 випадків (Харківська губернія – 185, Чернігівська – 67). Проте, на думку О.В. Герасименка, навряд чи можна зарахувати Полтавщину до тих губерній, де селянський рух був найбільш розвинутий [8, с. 146].

Такий супротив супроводжувався пропорційним зростанням адміністративного тиску на всіх учасників процесу. Так, за дослідженнями Д.А. Селіхова, влітку 1912 р. царським урядом підвищено службові оклади чиновників землевпорядкувальних комісій. Відповідно до таємного циркуляру головного управління землевпорядкуванням і землеробством від 16.07.1912, від губернаторів вимагалось провести атестацію членів землевпорядкувальних комісій, оцінюючи як «видатний», «досить задовільний», «задовільний» і «незадовільний». У разі отримання останньої оцінки слідувало звільнення з посади [9, с. 40]. У спеціальному циркулярі йшлося також про необхідність губернським чиновникам виїжджати до повітів особисто та «впливати» на селян [10, с. 38].

Про погіршення в період проведення аграрної реформи становища більшості селян Манжелі (нині село у Глобинському районі Полтавської області) зазначав В.С. Дякін. Зовсім не мали орної землі 39 господарств села з населенням 167 осіб, а 361 господарство з населенням 1853 особи мали всього 111 десятин землі. Близько 300 осіб із 70 господарств жили виключно з промислів, а 38 – з поденщини. Інші поєднували землеробство з кустарними промислами. Куркульські хутори виділялися на фоні бідняцьких господарств, що мали по 40, 80 і понад 200 десятин землі [1, с. 93].

Одним із результатів реалізації столипінської аграрної реформи була помітна диференціація селян. Деякі зуміли покращити своє матеріальне становище, дехто розорився. У 1910 р. 95 сімей, які не мали власного житла, винаймали його в куркулів і заробляли на життя батракуванням. Селяни з 62 господарств ішли в найм на літо, 43 – на зиму, а зі 106 – на цілий рік. Приблизно третина селян не мали власної худоби, а половині доводилося землю обробляти коровами. Про диференціацію серед селянства Полтавської губернії красномовно свідчать такі дані: валовий дохід господарств, які володіли землею площею до однієї десятини, становив 239,50 руб., тих, які мали 25–50 десятин землі, – 2315,87 руб. Відчутний удар селянам заподіяно Першою світовою війною. Загалом за період реалізації аграрної реформи з общини вийшло близько 26,1% селян [11, с. 92].

Під керівництвом губернського агронома Ю.Ю. Соколовського на Полтавщині організовано товариства з колективного ведення польового господарства та оренди землі. Наприклад, у 1908 р., бажаючи влаштувати показове поле, Нефорошанське сільськогосподарське товариство Костянтинівського повіту взяло в оренду землю на 6 років. Разом із тим виявилось, що зазначене товариство майже нічого не

робить для підтримки своїх малоземельних членів. Тому ним прийнято рішення передати цю земельну ділянку чотирьом однокітним селянам. Останні уклали договір, відповідно до якого повинні були виконувати за вказівкою земського агронома роботи, дотримуватися сівозміни, встановленої товариством. Товариство надало зі свого складу необхідне знаряддя й машини господарям. У разі невиконання встановлених зобов'язань за умовами договору товариство могло відібрати земельні ділянки і знаряддя праці в усіх чотирьох користувачів. За п'ять років ці чотири землекористувачі стали справжніми господарями: підправили свої хати, окультурили поле, на якому працювали. Через виснаження родючості земель унаслідок короткострокової оренди власники із задоволенням уклали з товариствами такого типу орендні договори [12, с. 198].

Невід'ємним інструментом реалізації столипінської аграрної реформа була переселенська політика, правовою основою якої був закон від 06.06.1904. Він проголошував свободу переселення без пільг, уряд міг приймати рішення щодо вільного пільгового переселення з окремих місцевостей імперії. Початком застосування закону з пільгового переселення став 1905 рік. Переселяли з Полтавської та Харківської губерній, які відрізнялися широким селянським рухом, особливо в 1902 р. Указом від 10.03.1906 всім бажаним селянам без обмежень надавалося право на переселення.

Сам прем'єр-міністр П.А. Столипін висловлювався з приводу значення переселенського руху в реалізації аграрної реформи так: «Потрібно відводити наділи старожилам і переселенцям Сибіру не в користування, як тепер, а у власність. Тільки право власності на землю дасть тривкість селянським господарствам. І, врешті-решт, підвищить і загальний рівень використання продуктивних сил Сибіру» [13, с. 16].

За підрахунками М.А. Якименка, з 13 млн. так званих «зайвих» людей, яких їхнє господарство не забезпечувало необхідними засобами існування, більшість становили жителі Київської (1,9 млн. чол.) і Полтавської (1,8 млн. чол.) губерній. За ними йшли Подільська (1,6 млн.), Харківська й Волинська (по 1,4 млн.), Херсонська, Чернігівська, Катеринославська (по 1,3 млн.) і, врешті, Таврійська (743 тис. чол.) губернії [14, с. 13].

Через малоземелля та значне розорення селянства в селах Полтавщини утворилося так зване аграрне перенаселення – величезний надлишок робочої сили. Урядова комісія, створена в 1901 р. в Полтавській губернії, нарахувала надлишок робочої сили в 1,300 тис. чол. Отже, Полтавщина була однією з найбільш перенаселених губерній Російської імперії, що й зумовило великий переселенський рух на «вільні землі» й відходництво на далекі заробітки.

Переселенці з Полтавщини були першопрохідцями в заселенні багатьох містечок і сіл на Півдні, у Сибіру, на Далекому Сході. З 1861 по 1900 р. з неї переселилися 49 тис. селянських сімей, що налі-

чували 285,5 тис. чол. Протягом наступних років рух переселенців тільки набирав обертів. Так, за сім років (із 1906 по 1913 р.) на «вільні землі» виїхали близько 35 тисяч сімей. Це 211,5 тисячі осіб (60% усього приросту населення). Проте багато з них зовсім розорилися та повернулися назад, оскільки організація урядом переселенської політики була вкрай незадовільною [15, с. 2].

Проте пересування значної кількості людей на далекі відстані пов'язано з великими труднощами. Транспортування військ із Далекого Сходу ще не було завершено; рухомий склад Самаро-Златоустівської та Сибірської доріг після дворічної безперервної й украй напруженої роботи занепав і вимагав серйозного ремонту. Через нестачу рухомого складу влітку 1906 р. переселенцям часто доводилося користуватися товарними вагонами [16, с. 153].

У 1908 р. вперше апробовано план строкового залізничного перевезення. Першу чергу мали становити переселенці у віддалені райони, за винятком Амурського. Для бажаних влаштуватися в Амурській області призначалася друга черга, однак нею могла скористатися лише половина переселенців (обмеження пов'язано з водним транспортуванням). У Полтавській губернії встановлювалися такі черги: I черга – для тих, хто зарахував землі в Приморському, абайкальському, Іркутському й Турнайсько-Уральському районах; II – Акмолінському районі; III – Томському (на казенних землях) і Снісейському районах; IV – Томському (на кабінетних землях); V – Тобольському районі [16, с. 154–155].

Переселенцям до Амурської області необхідно було встановити число верст і вартість проїзду залізницею до Сретенська, а потім вони направлялись водним шляхом. Так, у 1906 р. переселенець із Полтави сплачував приблизно 12 руб. 60 коп., у 1907 р. – 11 руб. 60 коп. [16, с. 175–176].

Після 1906 р. з кожним п'ятиріччям виселення стають усе ширшими та більш масовими. Більшість (73%) усіх, хто виселявся, становили малоземельні й безземельні селяни, які йшли до великих міст. Протягом 1900–1910 рр. відхід на далекі заробітки по Полтавській губернії також збільшився: з 43 до 56 тис. чоловіків (або на 30%), з 12 до 23 тис. осіб жінок (або вдвічі) [17, с. 206].

У період із 1885 р. по 1914 р. – найбільш інтенсивного часу переселення до Сибіру, на першому місці відзначилася Полтавська губернія (422 тис. сімейних переселенців без урахування одиноких); потім ідуть Курська (308 тис.), Чернігівська (295 тис.), Воронежська (238 тис.), Харківська (220 тис.), Могилевська (215 тис.), Катеринославська (203 тис.), Тамбовська (198 тис.), Київська (188 тис.), Орловська (161 тис.), Самарська (157 тис.), Херсонська (157 тис.), Вітебська (142 тис.), В'ятська (127 тис.), Пензенська (124 тис.), Таврійська (122 тис.), Саратовська (100 тис.) [18, с. 73].

Протягом 1906–1912 рр. з Полтавщини переселилось 198459 осіб. Наприклад, цей показник за 1896–1906 рр. становив 126510 осіб. Найбільша

кількість переселенців спостерігалась із Золото-ніського, Костянтиноградського, Кобеляцького, Хорольського, Пирятинського, Лохвицького, Переяславського повітів [7, с. 23–24]. За кількістю переселенців Полтавська губернія тримала першість серед інших губерній європейської частини Російської імперії ще з кінця XIX століття. Особливо різке зростання кількості мігрантів відбулося після 1905 р.: 1905 р. – 7792 переселенці й ходаки; 1906 р. – 12381; 1909 р. – 61450; 1912 р. – 11321; 1914 р. – 21227 [19, с. 86].

Щодо змін життя селян після переселення зазначимо таке. Розмір середнього землеволодіння переселенців з Полтавщини становив 3–4 десятини на кожну родину в 1861–1906 рр. і вже 2–3 десятини в 1907–1913 рр. Міщани на Полтавщині не досягли й одного відсотка переселенців.

Урядовий указ від 14.07.1907 забороняв видавати переселенські свідоцтва без попереднього закріплення земельної ділянки. Проте більшість землевпорядних комісій порушувала цю норму, прагнучи звільнитися від бідняцького елемента на селі. Протягом 1909–1911 рр. відсоток переселенців з українських губерній, які їхали без попереднього закріплення землі, залишався досить високим (45,5%, 30,9%, 31% відповідно). Отже, з європейської частини Росії в 1910 р. переселилося 38% селянських господарств.

Під час організації переселенського руху царський уряд великі надії покладав на утвердження практики попереднього закріплення землі й за цілими губерніями. Ще в 1906 р. головне управління земельних справ і землевпорядкування Російської імперії виділило для переселенців з Полтавської губернії 3000 земельних ділянок у Тургайській області (нині Казахстан). Проте через низьку якість землі бажаючих туди переселитися виявилось небагато. Отже, близько половини виділених земель залишилося невикористаною [20, с. 36].

Під впливом аграрних рухів 1905–1906 рр. уряд прийняв низку законодавчих актів, за якими переселенцям обіцялась певна допомога. Проте ще вдома земські начальники, до компетенції яких входила видача відповідних документів, могли не дати своєї згоди на виїзд. Наприклад, 07.04.1910 група жителів хутора Максимівки Лубенського повіту Полтавської губернії в скарзі на ім'я міністра землеробства Б.Е. Іваницького написала, що минуло вже два роки після їх звернення до місцевого начальства з проханням видати документи на переселення до Барнаульського повіту Тамбовської губернії. Незважаючи на численні клопотання про розгляд справи, їм відмовлено: «Ждїть! Можливо, через три роки ви й одержите дозвіл». «Як же нам бути, – запитували селяни, – адже дома сидить сім'я голодна й чекає хліба!» [19, с. 90].

З Великих Сорочинців Полтавської губернії та прилеглих хуторів протягом 1906–1912 рр. за Урал поїхали 144 особи, з яких 45 прибуло до Казахстану й Середньої Азії, 42 – на Далекий Схід, 38 – до Сибіру й 19 оселилися в Уральській області. Динаміка переселення по окремих роках мала такий вигляд: у 1906 р. – 2 особи, у 1907 р. – 23, у 1908 р. – 47, у 1909 р. – 44, у 1910 р. – 9, у 1911 р. – 10 і в 1912 р. – 8. Отже, зазначені тенденції повністю збігаються з відповідними даними по Полтавській губернії загалом [19, с. 87].

Підсумовуючи, зазначимо, що порівняно з іншими українськими губерніями закріплення землі у приватну власність на Полтавщині не набуло значного поширення. Воно мало місце в основному на общинних землях. Серед причин можна виділити малоземелля селян і переважаючу частину подвірного землеволодіння. У переселенському русі на Далекий Схід, до Сибіру, Казахстану, Середньої Азії селяни Полтавської губернії кількісно посідали перші місця, що сприяло вивільненню земель на густозаселеній Полтавщині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дякин В.С. Был ли шанс у Столыпина? *Звезда*. 1990. № 12. С. 113–124.
2. Якименко М.А. Приватизація землі і створення хутірської системи господарювання в Україні у роки столипінської аграрної реформи. *Соціологічні проблеми села. Економіка і механізація сільськогосподарського виробництва. Наукові праці*. Полтава, 1995. Т. 18. С. 84–89.
3. Павельчик Г.О. Регіональна специфіка проведення столипінської аграрної реформи на території України. *Література та культура Полісся*. 2012. Вип. 71. С. 174–184. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2012_71_20 (дата звернення: 15.01.2019).
4. Ігнатов Л.Р., Ш.Ш. Рамазанов. Земля як об'єкт ринкових відносин в Україні у період проведення аграрної реформи П. Столипін. *Сторінки історії*. 2015. Вип. 39. С. 70–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sisi_2015_39_10 (дата звернення: 15.01.2019).
5. Державний архів Полтавської області. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–9, 41, 53.
6. Державний архів Полтавської області. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21–23.
7. Данішев С.О. Великий Жовтень на Полтавщині (1917 р. – березень 1918 р.) Харків: Прапор, 1969. 236 с.
8. Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні під час здійснення Столипінської реформи. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 146–149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrsel_2005_9_48 (дата звернення: 15.01.2019).
9. Селіхов Д.А. Зміст, форми і значення діяльності землевпорядкувальних комісій у наддніпрянській Україні епохи столипінських реформ. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 114. С. 36–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2011_114_6 (дата звернення: 15.01.2019).
10. Бутирін Є.О. Роль земських дільничних начальників у період столипінської аграрної реформи. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. Вип. 2. С. 36–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vduvs_2010_2_6 (дата звернення: 15.01.2019).
11. Євселевський Л.І. Кременчуччина у XIX – на початку XX ст. Історичний нарис: монографія. Кременчук, 1995. 144 с.
12. Кимитака Мацузоко. Столыпінська реформа и російская агротехническая революция. *Отечественная история*. 1992. № 6. С. 194–200.
13. Пименова Р.А. Географические аспекты реформы П.А. Столыпина. *География в школе*. 1993. № 6. С. 14–18.

14. Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861–1917 гг.): автореф. дисс. ... докт. истор. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Киев, 1989. 36 с.
15. Лобода І. Аграрні відносини на Полтавщині напередодні Жовтневої соціалістичної революції. *Зоря Полтавщини*. 1957. 26 липня.
16. Зуева Н.С. Переселенческая политика российского правительства на Дальнем Востоке в период столыпинских реформ: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2016. 351 с. URL: <http://www.hist.msu.ru/Science/Disser/Zueva.pdf> (дата звернення: 15.01.2019).
17. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 г. Полтава, 1918. 480 с.
18. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Москва, 1957. 352 с. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/rashyn/rashyn.html> (дата звернення: 15.01.2019).
19. Якименко М.А. Сорочинська трагедія: монографія. Київ: Вид-во політ. літ-ри України, 1990. 126 с.
20. Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки століпінської аграрної реформи (1906–1913 рр.). *Український історичний журнал*. 1974. № 7. С. 32–42.